

Оксана Яремко,

доцент, к. ю. н., доцент кафедри психології
та соціальної роботи Західноукраїнського
національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6083-4379>

Володимир Шафранський,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
психології та соціальної роботи
Західноукраїнського

національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4534-8708>

ПРАВО ОСІБ З ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ НА СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Звернено увагу на актуальності реформування в Україні нормотворчої і правозастосовчої діяльності у сфері надання соціальних послуг особам з психічними розладами. Закцентовано, що в Законі України «Про соціальні послуги» осіб з психічними розладами віднесено до осіб, які знаходяться у складних життєвих обставинах, а отже, мають право на отримання соціальних послуг. Наголошено, що в законі відсутній чіткий перелік соціальних послуг для осіб з психічними розладами. Проаналізовано, виходячи зі змісту Класифікатора соціальних послуг, соціальні послуги, що можуть бути надані такій категорії осіб.

Ключові слова: право на соціальні послуги, особи з психічними розладами, соціально-психологічна реабілітація, соціально-трудова адаптація, денний догляд.

Yaremko O., Shafranskyi V.

The right of persons with mental disorders to social services: in the context of the legal reality of Ukraine

The article concerns the urgency of law-making and law-enforcement activities reforming in the sphere of providing social services to persons with mental disorders in Ukraine. It has been emphasized that the Law of Ukraine «On Social Services» shows that the legislator included mental and behavioral disorders, involving those caused by the use of psychoactive substances, among the sixteen factors that cause difficult life circumstances. Accordingly, people with mental disorders are classified as persons who are in difficult life circumstances and, therefore, have the right to receive social services.

It has been highlighted that the Law of Ukraine «On Social Services» lacks an exclusive list of social services in general, including all those that can be provided directly to persons with mental disorders (or their families). The law defined only the system of «basic social services», consisting of eighteen social services, which local state executive bodies and executive bodies of local self-government are obliged to provide to recipients of social services. The entire list of social services, including those for persons with mental disorders, is contained in the Classifier of social services, approved by Order № 429 of the Ministry of Social Policy of Ukraine dated June 23, 2020.

Based on the content of the Social Services Classifier, the social services that can be provided to this category of persons (transit-supported accommodation/educational social apartment (house); social adaptation; social and labor adaptation; care at home; inpatient care; day care; social rehabilitation) were analyzed persons with intellectual and mental disorders; socio-psychological rehabilitation of persons addicted to narcotic drugs or psychotropic substances; social-psychological rehabilitation of persons with gaming addiction; physical support of persons with mental and behavioral disorders; transport services).

The authors claim that certain social services (first of all, those related to rehabilitation, adaptation, care) are «oversaturated» with measures of labor integration into society, which, in our opinion, is a vestige of the Soviet and post-Soviet past.

Keywords: the right to social services, persons with mental disorders, social and psychological rehabilitation, social and labor adaptation, day care.

Постановка проблеми. Якісне реформування соціально-правових інституцій передбачає реальне утвердження в Україні людиноцентриських засад. Відповідно будь-які новації в українському суспільстві необхідно оцінювати крізь призму прав і законних інтересів людини і громадянина. Особливо актуальним на сьогоднішні є питання реформування нормотворчої та правозастосовчої діяльності у сфері надання соціальних послуг особам, які страждають на психічні розлади. Адже, з одного боку Україна має відмовитись насамперед від такого рудименту Радянського Союзу як патерналістське ставлення держави до людини, а з іншого – забезпечити особам, які страждають на психічні розлади, правову реальність, за якої вони ніколи не відчують дискримінації на ґрунті психічного захворювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значною мірою дослідження, що проводяться на сьогоднішні в Україні, присвячені загальнотеоретичним питанням у сфері надання соціальних послуг (системі соціальних послуг; системі надання соціальних послуг; суб'єктному складу правових відносин із надання соціальних послуг; етапам організації надання соціальних послуг та ін.) (К. Бабіч-Касьяненко, Р. Гребя, С. Горбунова-Рубан, І. Вітківська, Ю. Денисова, К. Дубич, А. Марильова, В. Мельник, Т. Миськевич, О. Санчич, О. Шубна, С. Чернета та ін.).

Окремо проводяться дослідження щодо розвитку та надання соціальних послуг територіальними громадами (О. Нечосіна, Т. Семигіна, С. Кармалюк, М. Кравченко, Л. Ільчук та ін.). Проте майже відсутні у вітчизняній науці праці, які стосувалися би ґрунтовних досліджень особливостей реалізації права на соціальні послуги окремих категорій осіб. Насамперед, поза увагою залишають дослідження, що стосуються осіб з психічними розладами як отримувачів соціальних послуг.

Мета статті – дослідити право осіб з психічними розладами на соціальні послуги в контексті правової реальності України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Норми Закону України «Про соціальні послуги» (набув чинності з 1 січня 2022 р.) спрямовані на підтримку найбільш соціально вразливих груп суспільства і на осіб / сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах. До системи факторів, що зумовлюють складні життєві обставини, законодавець з-поміж шістнадцяти включив психічні та поведінкові розлади, у т. ч. внаслідок вживання психоактивних речовин (п. «г») абз. 2 п. 15 ст. 1 Закону) [2]. Відповідно осіб з психічними розладами відносить до категорій осіб, які знаходяться у складних життєвих обставинах, тобто в обставинах, що «негативно впливають на життя, стан здоров'я і розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа / сім'я не може подолати самостійно»). Тому такі особи (їх сім'ї) мають право на отримання соціальних послуг.

З психічними розладами вважаються особи, які мають патології, викликані зміною психіки людини. Такі зміни прямо чи опосередковано впливають на працездатність людини та її спосіб життя в суспільстві, на щоденне виконання завдань, а також на адекватне сприйняття навколишнього середовища і подій, що відбуваються.

За офіційною інформацією Всесвітньої організації охорони здоров'я, проблеми з психічними розладами хоча б раз у житті мав кожен четвертий. У розвинених суспільствах не замовчують такі питання, а навпаки створюють умови, за яких люди вільно розмовляють про проблеми психічного здоров'я, за необхідності вільно звертаються до спеціалістів, мають культуру розуміння одне іншого та інтегрування у суспільство осіб з психічними розладами, а не викидання їх з нього через певні власні упередження, страхи і стереотипи [5].

У Законі України «Про соціальні послуги» відсутній виключний перелік соціальних послуг загалом, у тому числі всіх тих, які можуть бути надані безпосередньо особам з психічними розладами (або їх сім'ям). Закон визначив лише систему «базових соціальних послуг», що складається з вісімнадцяти соціальних послуг, які органи місцевої державної виконавчої влади і виконавчі органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити отримувачів соціальних послуг (п. 1 ч. 1 ст. 1, ч. 6 ст. 16 Закону) [2; 4]. Увесь перелік соціальних послуг, у т. ч. для осіб з психічними розладами, міститься у Класифікаторі соціальних послуг, затвердженому наказом Міністерства соціальної політики України від 23 червня 2020 р. № 429 [3].

Зупинимось на окремих соціальних послугах, що безпосередньо стосуються осіб з психічними розладами.

Транзитне підтримане проживання / учбова соціальна квартира (будинок) як соціальна послуга полягає в наданні особам з психічними розладами короткотермінового проживання, у сприянні вирішенню ними соціальних проблем, розвитку потрібних навичок і вмінь для того, щоб вони були готовими до самостійного життя у «своєї звичайній обстановці» або в умовах підтриманого проживання з групою осіб, де створені наближені до сімейних умови. Важливо й те, що така послуга має на меті забезпечити соціальну

підтримку на рівні здатності осіб з психічними розладами функціонувати і сприяти особистій відповідальності за власне життя. Може надаватися стаціонарно у приміщенні надавача соціальної послуги або за місцем проживання / перебування особи з психічним розладом (вдома) [3].

Територіальні громади і держава зобов'язані особам з психічними розладами гарантувати надання послуг із соціальної адаптації та соціально-трудової адаптації. Такі послуги комплексні і вимагають узгоджених дій та взаємодії різних фахівців для навчання, формування, розвитку в осіб з психічними розладами соціальних навичок і вмінь, соціальної компетенції. За необхідності залучаються фахівці, яких уповноважують на здійснення представництва інтересів осіб з психічними розладами (ведуть від їх імені переговори, сприяють у реєстрації місця проживання / перебування, в оформленні / відновленні їх документів, у пошуку рідних / близьких, у встановленні зв'язків з іншими фахівцями, службами, закладами, установами, організаціями, підприємствами, органами та ін.), на консультування (допомагають проаналізувати життєві ситуації, означити коло найважливіших проблем, способи їх вирішення, скласти план виходу зі складної життєвої ситуації тощо) і на посередництво (сприяють у вирішенні конфліктів, опрацьовують шляхи, умови і способи їх вирішення, ведуть переговори).

Фахівці допомагають особам з психічними розладами максимально ресоціалізуватися (дбають про відновлення / зміцнення родинних та суспільно-корисних зв'язків, організують різноманітні соціальні клуби, сприяють працевлаштуванню, організації й діяльності груп самодопомоги, організації денної зайнятості та дозвілля тощо).

Суттю послуг соціально-трудової адаптації є насамперед навчання, формування і розвиток не лише соціальних, а й комунікативних, фізичних, когнітивних, трудових навичок, умінь (у т. ч. самообслуговування, соціальної компетенції), організація денної зайнятості і, що важливо, визначення готовності до працевлаштування.

У процесі надання цих двох видів соціальних послуг велике значення має допомога фахівців у напрямку надання психологічної підтримки (оптимізація психоемоційного стану осіб, що мають психічні розлади, формування здібностей і самосвідомості, сприяння соціально-професійному самовизначенню, спрямування зусиль на реалізацію власної професійної кар'єри), корекції психологічного стану і поведінки у повсякденному житті.

Особливо важливими для осіб з психічними розладами є соціальні послуги, пов'язані з доглядом за ними: догляд стаціонарний, денний догляд, догляд вдома. Перші два види соціальних послуг (догляд стаціонарний і догляд денний) надаються у приміщенні надавача соціальних послуг, а третій – вдома, тобто за місцем проживання / перебування осіб з психічними розладами. Тому послугу денного догляду іноді називають «напівстаціонарним доглядом» [3].

Якщо догляд стаціонарний як соціальна послуга необхідно насамперед створити для осіб з психічними розладами належні умови для проживання, забезпечити їх харчуванням. Послуга стаціонарного догляду більше спрямована на забезпечення осіб житлово-побутовими умовами, на розвиток навичок самообслуговування або на допомогу в самообслуговуванні, на організацію розпорядку дня (дозвілля, денну зайнятість) тощо. Догляд вдома передбачає значною мірою допомогу особі у вирішенні її домашніх побутових питань (закупівля / доставка ліків, продуктів харчування та ін., прибирання житла, готування їжі, оплата комунальних платежів тощо), у налагодженні взаємодії з іншими фахівцями і службами (виклик медичних працівників, працівників транспортних і комунальних служб тощо), у представництві інтересів. Денний догляд містить значно менше дій, спрямованих на соціальну допомогу особам з психічними розладами, ніж дві попередні соціальні послуги. Проте, на відміну від них, передбачає допомогу в соціально-трудовій адаптації. Ще однією її особливістю є те, що як ця послуга, так і догляд вдома передбачають психологічну підтримку особам із психічними розладами (чого не включає послуга денного стаціонару) [3].

Наступну групу соціальних послуг для осіб, що мають психічні розлади, становлять послуги із соціальної реабілітації: соціальна реабілітація осіб з інтелектуальними та психічними порушеннями, соціально-психологічна реабілітація, соціально-психологічна реабілітація осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, соціально-психологічна реабілітація осіб із ігровою залежністю.

За своєю суттю такі послуги майже однакові. Окремі відмінності полягають в особливостях осіб, що мають ту чи іншу категорію патологій, викликані зміною їх психіки (особи з інтелектуальними і психічними порушеннями; особи з ігровою залежністю; особи із залежністю від психотропних речовин; особи із залежністю від наркотичних речовин тощо), а отже, потребують в процесі соціальної реабілітації дещо відмінних щодо них дій / заходів.

Соціальна реабілітація осіб з інтелектуальними та психічними порушеннями охоплює комплекс заходів, спрямованих на створення і забезпечення цим особам умов задля їхньої: інтеграції в суспільство; відновлення соціального статусу; самостійної родинно-побутової діяльності, активності у суспільному житті тощо. Ці заходи охоплюють: навчання, формування, розвиток і підтримку соціально-побутових навичок, працетерапію, арт-терапію, трудоадаптацію, художню й технічну діяльність тощо і, що дуже важливо, психологічну підтримку. Проте у процесі надання такої соціальної послуги мету реабілітації осіб з психічними порушеннями прагнуть переважно досягнути за допомогою комплексу соціальних засобів, аніж психологічних. Психологічні засоби становлять основу ресоціалізації, що здійснюється за допомогою трьох інших згадуваних соціальних послуг (соціально-психологічної реабілітації, соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, соціально-психологічної реабілітації осіб із ігровою залежністю) [3].

Соціально-психологічна реабілітація зазвичай надається особам, які перебувають або перебували в спеціалізованих закладах, після довготривалого їх лікування чи перебування в медичних закладах. Вона полягає в короткотерміновому проживанні, яке супроводжується проведенням щодо них психолого-педагогічних корекцій, психологічних консультувань.

Дві інші послуги (соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, соціально-психологічної реабілітації осіб із ігровою залежністю) пов'язані з реабілітацією осіб, що мають поведінкові порушення, які виникли у результаті вживання ними психоактивних речовин (психотропних речовин і наркотичних засобів) або ж через «ігроманію». Часто особи, що перебувають у цих видах залежності, «обривають» соціальні та родинні зв'язки, часто під їх впливом вчиняють правопорушення, в т. ч. кримінальні. Відповідно соціально-психологічна реабілітація осіб, що мають поведінкові порушення через вживання психоактивних речовин, поєднує надання медичної, психологічної (у т. ч. й членам їх родин) і правової допомоги. Під час соціально-психологічної реабілітації ігроманів їм надають допомогу в отриманні безоплатної правової допомоги, хоча значну увагу приділяють різним заходам психологічної (консультуванню, діагностиці, підтримці, корекції, психотерапії, реабілітації тощо).

Для осіб з психічними розладами також передбачено соціальні послуги, спрямовані на сприяння їх переміщенню для задоволення особистих потреб: фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, з інтелектуальними, сенсорними, фізичними, моторними, психічними та поведінковими порушеннями; транспортні послуги. Такі послуги надаються особам, які з об'єктивних причин не можуть самостійно переміщуватися у транспорті й громадських місцях або потребують супроводу під час використання спеціального транспортного засобу (мікроавтобусу), соціального таксі. Зміст транспортної послуги також становить придбання (компенсація) вартості палива.

За допомогою послуги «транспортні послуги» налагоджується комунікація осіб, що мають психічні розлади, із закладами, які надають соціальні, адміністративні послуги, медичну допомогу, здійснюють реабілітацію тощо. Фізичний супровід осіб з психічними розладами, окрім цього, передбачає допомогу в комунікації з органами державної влади і місцевого самоврядування, освітніми, медичними, торговельними закладами, установами, організаціями тощо, а також за необхідності допомогу в написанні заяв, заповненні бланків тощо.

Висновки. У Законі України «Про соціальні послуги» до системи факторів, що зумовлюють складні життєві обставини, включено психічні та поведінкові розлади, у т. ч. внаслідок вживання психоактивних речовин. Відповідно осіб з психічними розладами віднесено до осіб, які знаходяться у складних життєвих обставинах, а отже, тих, що мають право на отримання соціальних послуг.

У законі відсутній винятковий перелік соціальних послуг як загалом, так і всіх тих, що можуть бути надані безпосередньо особам з психічними розладами (або їх сім'ям). Увесь перелік соціальних послуг передбачено Класифікатором соціальних послуг, затвердженим наказом Міністерства соціальної політики України від 23 червня 2020 р. № 429 [3]. Проте за відсутності дотримання законодавцем чіткості й однозначності у формулюванні термінів складно виокремити усі соціальні послуги, які стосувалися б осіб з психічними розладами.

Аналіз змісту соціальних послуг, зазначених у Класифікаторі соціальних послуг, дав можливість виокремити такі послуги, які безпосередньо стосуються осіб з психічними розладами: транзитне підтримане проживання / учбова соціальна квартира (будинок); соціальна адаптація; соціально-трудова адаптація; догляд вдома; догляд стаціонарний; денний догляд; соціальна реабілітація осіб з інтелектуальними та психічними порушеннями; соціально-психологічна реабілітація осіб із залежністю від наркотичних засобів чи

психотропних речовин; соціально-психологічна реабілітація осіб із ігровою залежністю; фізичний супровід осіб з психічними та поведінковими порушеннями; транспортні послуги.

Вважаємо, що окремі соціальні послуги (насамперед ті, що пов'язані з реабілітацією, адаптацією, доглядом) «перенасичені» заходами трудової інтеграції у суспільство, що, на нашу думку, є рудиментом радянського і пострадянського минулого, а також за своїм «набором» заходів дублюють один іншого. Усе це може негативно відобразитися на ефективності реалізації особами з психічними розладами права на соціальні послуги.

Список використаних джерел

1. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 17.09.2022).
2. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 17.09.2022).
3. Про затвердження Класифікатора соціальних послуг : Наказ Міністерства соціальної політики України Пвід 23.06.2020 №429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text> (дата звернення: 17.09.2022).
4. Аналіз законодавства й політики у сфері психічного здоров'я в Україні. URL: <https://www.mh4u.in.ua/wp-content/uploads/2021/01/mh4u-mh-law-analysis-report-21122020-with-annexes.pdf> (дата звернення: 17.09.2022).
5. Що таке психічний розлад та з ким він може трапитися. URL: <https://suprun.doctor/zdorovya/shho-take-psykhichnij-rozlad-ta-z-kim-vin-mozhe-trapititsya.html?page1376> (дата звернення: 17.09.2022).

References

1. *Zakon Ukrainy «Pro psykholoichnyy dopomogu» vid 22 liutoho 2000 roku ,No 1489-III [Law of Ukraine «On Psychiatric Aid» from February 22, 2000 No1489-III]. Retrieved from http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2011_4_1_55_66.pdf [in Ukrainian].*
2. *Zakon Ukrainy «Pro sotsialni poslugy» vid 17 sichnia 2019 roku, No 2671-VIII [Law of Ukraine «On On social services» from January 17, 2019, No 2671-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> [in Ukrainian]*
3. *Nakaz Ministerstva sotsialnoji polityky Ukrainy «Pro zatverdzhennia Klasyfikatora sotsialnyh poslug», pryiniaty 23 chervnia 2020 roku, No 429 [Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine «On the approval of the Classifier of social services» from June 23, 2020, № 2671-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text> [in Ukrainian].*
4. *Analiz zakonodavstva i polityky u sferi psykhnogo zdorovia v Ukrainy [Analysis of legislation and policy in the field of mental health in Ukraine]. Retrieved from <https://www.mh4u.in.ua/wp-content/uploads/2021/01/mh4u-mh-law-analysis-report-21122020-with-annexes.pdf> [in Ukrainian].*
5. *Shcho take psykhnij rozlad ta z kym vin mozhe trapytitsya? [What is a mental disorder and who can it happen to?]. Retrieved from <https://suprun.doctor/zdorovya/shho-take-psykhichnij-rozlad-ta-z-kim-vin-mozhe-trapititsya.html?page1376> [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 19.09.2022.